

В.О. Забавін

ПАМ'ЯТКИ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ НАДАЗОВ'Я В ДОСЛІДЖЕННЯХ НОВОБУДОВНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ

Статтю присвячено історії досліджень старожитностей зрубної культури доби пізньої бронзи Надазов'я (Північного Приазов'я) здобутих під час розкопок курганів новобудовними експедиціями на будівництві меліоративних систем на півдні Північно-Чорноморського регіону (1970-ті – поч. 1990-х рр.). Висвітлюються основні віхи та оцінюються головні науково-практичні результати цього процесу. Розглядаються деякі особливості обрядово-інвентарного комплексу та питання культурно-хронологічної періодизації поховальних пам'яток.

Ключові слова: зрубна культура, доба пізньої бронзи, Північне Приазов'я, Надазов'я, поховання, курганна археологія.

Надазов'я (Північне Приазов'я) – чимала територія, що входить до великого євразійського поясу степів. Відносно сучасної адміністративної карти Надазов'я – це центр і південь Донецької, південний захід Луганській, південний схід Херсонської, південь Запорізької областей України і крайній захід Ростовської області Російської Федерації. Цей Північно-Чорноморський регіон, розташований на стику Передкавказзя, доно-донецьких і нижньодніпровських степових обширів, за доби бронзи був контактною зоною, завдяки якій культурні явища могли швидко поширюватися по всій території півдня Східної Європи. Протягом майже 150-річного періоду розвитку археології в Надазов'ї дослідниками вивчено чимало стародавніх пам'яток і накопичено значний в кількісному відношенні фонд джерел, серед яких переважна більшість репрезентує добу бронзи, зокрема зрубну культуру. Таку перевагу зумовлено об'єктивними обставинами, що полягають у значній поширеності зрубних побутових та поховальних пам'яток на теренах Східної Європи. Насиченість пам'ятками зрубної культури степів Лівобережної України взагалі і Надазов'я зокрема свідчить про чисельність населення, яке мешкало на зазначеній території за доби пізньої бронзи та створює сприятливі умови для археологічних досліджень з перспективою побудови узагальнених реконструкцій праісторичного минулого.

Новобудовні археологічні дослідження на теренах сучасної України своїм корінням сягають ще часів Російської імперії, але початок саме новобудовної археології України радянських часів припадає на великі індустріальні будівництва довоєнного часу [29, с. 55]. Цей етап у вивченні зрубних старожитностей Надазов'я тісно пов'язаний з іменами М.О. Макаренка, В.М. Євсєєва, М.О. Міллера та П.М. Пиневича [9]. З початку 70-х рр. ХХ ст. у вивченні зрубних пам'яток почався якісно новий етап, який характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої, в першу чергу, матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт в зонах меліорації. Вибір об'єктів був обумовлений або потребами господарського використання земель, на яких були розташовані кургани, або аварійним станом, в якому вони вже знаходилися внаслідок експлуатації земель. Важливою проблемою є те, що значний фонд матеріалів новобудовних експедицій з проблематики що нас цікавить до цих пір не введено в науковий обіг, що неодноразово відзначали дослідники [1; 28, с. 192; 37].

Саме на території Донецького Кряжу та в Донецькому Надазов'ї зосередили свої роботи експедиції під загальним керівництвом С.Н. Братченка. Протягом десятиріччя

було розкопано десятки курганів, в яких досліджено сотні поховань від пізнього енеоліту до середньовіччя, пройдено розвідувальними маршрутами сотні кілометрів, в ході яких виявлено чимало інших пам'яток, від стоянок пізньопалеолітичного часу до кочовищ середньовічної доби. Важко переоцінити особистий внесок С.Н. Братченка в дослідження культур доби бронзи Східної Європи, але його творча спадщина заслуговує на окреме всебічне й ретельне вивчення [2; 8; 28]. Отримані під час польових досліджень матеріали в більшості своїй вигідно відрізнялися досконалою методикою розкопок, рівнем фіксації, високою якістю польової та звітної документації. Саме ці експедиції впровадили широке застосування механізмів при дослідженні курганів, що забезпечують розкопки на знесення методом паралельних траншей з залишенням максимальної кількості бровок для фіксації стратиграфії насипу [52]. Слід зауважити, що основні принципи польових досліджень, камеральної обробки матеріалів та підготовки наукових звітів, що застосовувалися в роботі цих експедицій, в подальшому були запозичені і успішно розвинені багатьма іншими експедиціями, що працювали в Надазов'ї [27, с. 20]. Протягом трьох польових сезонів (1976 – 1978 рр.) в Донецькому Надазов'ї проводили свої дослідження загони Другої Сіверсько-Донецької (1976 р.) та Донецької (1977 – 1978 рр.) археологічних експедицій Інституту Археології АН УРСР під керівництвом С.Н. Братченка. Був здобутий величезний і цінний матеріал по курганним могильникам епохи бронзи, у тому числі зрубної культури [8].

У 1975 р. в межах Донецького Кряжу на кордоні з зоною Надазовських степів проводив свої дослідження Астахівській загін Сіверсько-Донецької експедиції [5]. Всього за 11 років роботи експедиціями під загальним керівництвом С.Н. Братченка і В.М. Даниленка в межах верхів'їв річок басейну Азовського моря був здобутий величезний і цікавий матеріал з курганних могильників епохи бронзи, в тому числі зрубної культури. Загалом було розкопано у 21 могильнику близько 150 поховань зрубної культури, що походять з 48 курганів.

У зв'язку з ліквідацією в 1981 р. Донецької і Сіверсько-Донецької експедицій ІА АН УРСР з 1982 р. новобудовна експедиція Київського державного університету розпочала роботи в зонах меліорації Луганської області під загальним керівництвом М.М. Бондаря [29, с. 156]. У тому числі, в південно-західних районах Луганської області у верхів'ях р. Міус у 80-ті рр. ХХ ст. цією експедицією було в 9 курганах досліджено не менше 20 поховань зрубної культури. На жаль, цей нечисленний, але цікавий матеріал залишається неопублікованим і в наші дні.

Всього за декілька польових сезонів з 1974 по 1980 рр. Запорізькою археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.В. Отроценка на суміжній території, в межиріччі Дніпра і Молочної, було досліджено 75 курганів, що містять 198 зрубних поховань [50, с. 82]. Могильники знаходилися на недослідженій раніше ділянці степу межиріччя, на відстані більше 8-10 км від річкових долин. Згідно розробці В.В. Отроценка та Ю.В. Болтрика, це четверта зона розподілу могильників по культурам, найбільш віддалена від річок, що характеризується як самий маловодний район на карті водних джерел України [36].

Починаючи з 1979 р. в західних районах Запорізької області в басейнах річок Великий та Малий Утлюк проводила свої дослідження Херсонська археологічна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом А.І. Кубишева. Впродовж 9 років загони цієї експедиції дослідили більше ніж 50 поховань зрубної культури. З 1983 р. в запорізькому Надазов'ї, проводила своє дослідження Приазовська новобудовна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Ю.В. Болтрика. Був здобутий значний і цінний матеріал з курганних могильників епохи бронзи, в тому числі і зрубної культури. За кілька років роботи було розкопано не менше 25 поховань зрубної культури в 15 курганах. Нажаль

результати досліджень зрубних старожитностей цих експедицій до цього часу не введені до наукового обігу.

У межах Донецької області курганні могильники Надазов'я почали активно досліджуватися незабаром після створення новобудовної експедиції Донецького державного університету. Науковими керівниками цього колективу в різні роки були А.О. Моруженко (1978 – 1985, 1987 – 1991), Т.О. Шаповалов (1985 – 1987), В.О. Посередніков (1990 – 1996). За період існування експедиції її співробітниками досліджено до 300 курганів, що містили близько 1100 поховань від енеоліту до пізнього середньовіччя [22, с. 16]. Всього до кінця ХХ ст. співробітниками археологічної експедиції Донецького державного університету (нині ДонНУ) на півдні Донецької області було досліджено в 110 курганах близько 400 поховань зрубної культури, що походять з 50 різних могильників.

Слід зазначити, що після згорання масштабних досліджень в останнє десятиліття минулого століття була значно активізована робота по введенню в науковий обіг матеріалів з університетських розкопок. В результаті виконаної роботи з'явився ряд збірників та окремих статей з розгорнутою публікацією курганних могильників Донецької області, в тому числі, що містять поховання зрубної культури, досліджені у Надазов'ї [21; 25; 26; 33; 34; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 53 та ін.].

У 1972 р. при історичному факультеті Ростовського державного університету була створена археологічна лабораторія. Одним з перших районів, де розгорнулися розкопки цієї експедиції, став Міуський півострів, розташований в північно-східній частині Надазов'я. За сезони 1974 – 79 рр. тут були розвідані і розкопані десятки курганів різних епох, в тому числі досліджено в 20 курганах 122 поховання зрубної культури [13].

У 1988 р. при Таганрозькому державному музею-заповіднику було створено відділ польових археологічних досліджень. У тому ж році на території Матвєєва-Курганського району Ростовської області в гирлі р. Кам'янки (ліва притока р. Міус) в 5 курганах було досліджено 30 поховань зрубної культури [24]. Значно був поповнений фонд джерел у результаті досліджень Таганрозької археологічної експедиції і Недвіговського загону Археологічного науково-дослідного бюро в ростовському Надазов'ї [14].

Крім великих новобудовних експедицій у 1970 – 1990-ті рр. в Надазов'ї проводила розкопки експедиція Донецького обласного краєзнавчого музею (ДОКМ). Загін під керівництвом О.Я. Привалової в басейні р. Кальміус дослідив в 18 курганах не менше 40 поховань зрубної культури. Слід зазначити, що видобутий значний фонд джерел для вивчення зрубної культури Надазов'я, з часом практично повністю був введений в науковий обіг [46 – 49 та ін.]. Цією ж експедицією на берегах річок Калка, Мокра Волноваха і Суха Волноваха (басейн р. Кальміус) у 1970 – 1980 рр. було відкрито близько 60 поселень зрубної культури та розкопано три ґрунтових могильника [46; 51]. У 1975 р. в басейні р. Кальміус працював ще один загін ДОКМ під керівництвом Н.П. Зарайської. Тут було досліджено в 5 курганах 7 зрубних поховань [11; 12].

У 1970-ті рр. в заплаві лівого берега р. Молочної невеликі роботи також проводила експедиція Мелітопольського краєзнавчого музею під керівництвом Б.Д. Михайлова [30 – 32]. Невеликі дослідження на території запорізького Надазов'я, але що дали цікавий матеріал зрубної культури, проводила археологічна експедиція Запорізького краєзнавчого музею. У польовий сезон 1988 р. в басейні р. Мала Токмачка було розкопано 26 поховань в 13 курганах [38; 39].

Створений в 1981 р. М.Л. Швецовим гурток юних археологів при Донецькій обласній станції юних туристів розкопав групу курганів, де було досліджено 6 поховань зрубної культури [54]. Поповненню фонду джерел зрубної культури сприяли роботи Новоазовської експедиції Донецького Палацу піонерів і школярів під керівництвом

В.М. Горбова і А.М. Усачука. За кілька польових сезонів на узбережжі Азовського моря ними було досліджено в 4 курганах 20 поховань [3; 4].

Варто особливо відзначити дослідження експедиції «Єврика» під керівництвом В.Ф. Клименка, яка впродовж ряду років розкопувала кургани зрубної культури в районі м. Єнакієве (верхів'я р. Кринки) і на півдні Донецької області. Примітно, що буквально всі ці дослідження знайшли відображення не тільки у вигляді коротких повідомлень в щорічниках «Археологические открытия», але також у тезах конференцій і розгорнутих публікаціях [15-20]. Таким чином, за два з лишком десятиліття досліджень були отримані матеріали по 47 курганах зрубної культури з 21 могильника, що містили не менше 80 поховань.

З 1984 р. в Надазов'ї під керівництвом В.К. Кульбаки починає свою роботу Жданівська (Маріупольська) археологічна експедиція. З 1988 р. ця експедиція продовжила свої дослідження при Лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології Українського Фонду культури. Були проведені охоронні розкопки курганів в південних районах Донецької області та у м. Маріуполі. Всього з 1984 по 1993 рр. Маріупольською експедицією було розкопано в Надазов'ї близько 70 поховань зрубної культури. На жаль, велика частина матеріалів, за рідкісним винятком [6; 7; 23], досі не знайшла належного відображення в літературі. Згодом, наприкінці 1990-х рр. на базі Маріупольської археологічної експедиції створюється археологічна експедиція Маріупольського гуманітарного інституту (нині Маріупольський державний університет), яка продовжила роботи в Надазов'ї [35].

Слід зауважити, що матеріали, отримані в ході польових новобудовних досліджень останніх десятиліть ХХ ст., в більшості своїй вигідно відрізнялися досконалістю методики розкопок, рівнем фіксації, високою якістю польової та звітної документації. Досить важливою проблемою і донині є також той факт, що значний фонд матеріалів новобудовних експедицій по проблематиці, що цікавить нас, досі не введений в науковий обіг. За нашими підрахунками, на сьогоднішній день тільки дещо більше ніж 50% масиву поховальних пам'яток зрубної культури, дослідженого в Надазов'ї, знайшли своє відображення в розгорнутих публікаціях. Інша частина матеріалів доступна або в наукових звітах різного рівня збереженості та якості, або у вигляді коротких повідомлень в щорічниках «Археологические открытия» і тезах конференцій.

У результаті досліджень до теперішнього часу накопичена значна в кількісному і якісному відношенні джерельна база, що характеризує могильники зрубної культури Надазов'я та прилеглих територій. Так, за підрахунками Р.О. Литвиненка, тільки в межах Донецької та Луганської областей лише за згадуваний період у зоні новобудов досліджено понад 1200 поховань зрубної культури [29, с. 157]. Згідно з нашими підрахунками, в означений період на території Надазов'я новобудовними експедиціями було досліджено в більш ніж 400 курганах близько 1230 поховань зрубної культури. Вже в результаті попереднього аналізу [10] можна говорити про деякі регіональні відмінності та особливості в характеристиках курганної архітектури, планіграфії, поховальних споруд і пов'язаного з ними комплексу ідеологічних уявлень.

Таким чином, «новобудовний», якісно новий етап в дослідженні пам'яток зрубної культури степів Лівобережної України взагалі і Надазов'я зокрема, характеризувався різким збільшенням джерельної бази – матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході робіт у зонах меліорації, з подальшим осмисленням і всебічним вивченням.

Список використаної літератури

1. Братченко С. Н. Некоторые итоги и проблемы исследования курганов / С.Н. Братченко // Археологические исследования в зонах мелiorации. Итоги и перспективы их интенсификации. – Ленинград : Наука, 1985. – С. 74-75 ; Bratchenko S.N.

Nekotorye itogi i problemy issledovaniya kurganov / S.N. Bratchenko // Arkheologicheskie issledovaniya v zonakh melioratsii. Itogi i perspektivy ikh intensivatsii. – Leningrad : Nauka, 1985. – S. 74-75.

2. Гершкович Я. П. Пам'яті Станіслава Никифоровича Братченка / Я. П. Гершкович // Археологія. – 2011. – № 3. – С. 145-146 ; Hershkovych Ya. P. Pamiati Stanislava Nykyforovycha Bratchenka / Ya. P. Hershkovych // Arkheolohiia. – 2011. – № 3. – S. 145-146.

3. Горбов В. Н. Охранные исследования в Приазовье / В. Н. Горбов, А. Н. Усачук // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1987. – С. 64-67 ; Gorbov V. N. Okhrannye issledovaniya v Priazove / V. N. Gorbov, A. N. Usachuk // Problemy okhrany i issledovaniya pamyatnikov arkheologii v Donbasse. – Donetsk, 1987. – S. 64-67.

4. Горбов В. Н. Курган бронзового века в Северо-Восточном Приазовье / В. Н. Горбов, А. Н. Усачук // Археологический альманах. – Донецк : Донбасс, 2011. – № 25. – С. 46-70 ; Gorbov V. N. Kurgan bronzovogo veka v Severo-Vostochnom Priazove / V. N. Gorbov, A. N. Usachuk // Arkheologicheskiy almanakh. – Donetsk : Donbass, 2011. – № 25. – S. 46-70.

5. Евдокимов Г.Л. Погребения эпохи поздней бронзы Астаховского могильника / Г.Л. Евдокимов. – Киев, 1992. – 45 с. ; Yevdokimov G.L. Pogrebeniya epokhi pozdney bronzy Astakhovskogo mogilnika / G. L. Yevdokimov. – Kiev, 1992. – 45 s.

6. Забавин В. О. Погребения срубной культуры длинного кургана у села Орловское (Из раскопок В. К. Кульбаки) / В. О. Забавин // Донецький археологічний збірник. – 2009-2010. - № 13/14. – С. 174-184 ; Zabavin V. O. Pogrebeniya srubnoy kultury dlinnogo kurgana u sela Orlovskoe (Iz raskopok V. K. Kulbaki) / V.O. Zabavin // Donetskiy arkheologichniy zbirnik. – 2009-2010. - № 13/14. – S. 174-184.

7. Забавин В. О. Курганный могильник срубной культуры у восточной окраины г. Мариуполя / В. О. Забавин // Донецький археологічний збірник. – 2011. - № 15. – С. 161-170 ; Zabavin V. O. Kurgannyy mogilnik srubnoy kultury u vostochnoy okrainy g. Mariupolya / V. O. Zabavin // Donetskiy arkheologichniy zbirnik. – 2011. - № 15. – S. 161-170.

8. Забавин В. О. Пам'ятки зрубної культури Північного Приазов'я в дослідженнях експедицій під керівництвом С. Н. Братченка / В. О. Забавин // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України : матер. III Луганської міжнар. істор.-археолог. конф. м. Луганськ, 13—15 листоп. 2012 р. – Луганськ, 2012. – С. 210-214 ; Zabavin V. O. Pamiatky zrubnoi kultury Pivnichnoho Pryazovia v doslidzhenniakh ekspeditsii pid kerivnytstvom S. N. Bratchenka / V. O. Zabavin // Problemy doslidzhennia pamiatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy : mater. III Luhanskoi mizhnar. istor.-arkheoloh. konf. m. Luhansk, 13—15 lystop. 2012 r. – Luhansk, 2012. – S. 210-214.

9. Забавин В. О. Памятники срубной культуры Северного Приазовья в исследованиях конца 20-х – начала 30-х гг. XX ст. / В.О. Забавин // Українська державність: історія і сучасність : матер. всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених. – Маріуполь, 2012. – С. 79-81.

10. Забавин В. О. Погребальные памятники срубной культуры Северного Приазовья: характеристика источниковой базы / В. О. Забавин // Україна і світ: Проблеми історії: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, м. Маріуполь, 23 листоп. 2012 р. – Маріуполь, 2013. – С. 196-199 ; Zabavin V. O. Pogrebalnye pamyatniki srubnoy kultury Severnogo Priazovya: kharakteristika istochnikovoy bazy / V. O. Zabavin // Ukraina i svit: Problemy istorii: Materialy vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii molodykh vchenykh, m. Mariupol, 23 lystop. 2012 r. – Mariupol, 2013. – S. 196-199.

11. Зарайская Н. П. Раскопки в Донецкой области / Н.П. Зарайская, С.К. Стороженко, М.Л. Швецов // Археологические Открытия 1975 года. – Москва : Наука, 1976. – С. 326 ; Zarya'skaya N. P. Raskopki v Donetskoj oblasti / N. P. Zarya'skaya, S.K. Storozhenko, M.L. Shvetsov // Arkheologicheskie Otkrytiya 1975 goda. – Moskva : Nauka, 1976. – S. 326.

12. Зарайская Н. П. Курганы у поселка Гусельск / Н. П. Зарайская, В. А. Косиков // Археологический вестник. – 1992. – № 3. – С. 16-17 ; Zarya'skaya N. P. Kurgany u poselka Guselsk / N. P. Zarya'skaya, V. A. Kosikov // Arkheologicheskiy vestnik. – 1992. – № 3. – S. 16-17.

13. Ильюков Л. С. Курганы Миусского полуострова / Л. С. Ильюков, Л. М. Казакова. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1988 – 168 с. ; Ilyukov L. S. Kurgany Miusskogo poluostrova / L. S. Ilyukov, L. M. Kazakova. – Rostov-na-Donu : Izd-vo Rostovskogo un-ta, 1988 – 168 s.

14. Курганы Северо-Восточного Приазовья : материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции / под ред. В. А. Ларенок. – Ростов-на-Дону, 1998. – Выпуск 3. – 257 с. ; Kurgany Severo-Vostochnogo Priazovya : materialy i issledovaniya Taganrogskoj arkheologicheskoy ekspeditsii / pod red. V. A. Larenok. – Rostov-na-Donu, 1998. – Vypusk 3. – 257 s.

15. Клименко В. Ф. Исследование курганов у г. Волновахи / В. Ф. Клименко, В. И. Цымбал // Организация археологических экспедиций с участием школьников. – Донецк, 1988. – С. 9-10 ; Klimenko V. F. Issledovanie kurganov u g. Volnovakhi / V. F. Klimenko, V. I. Tsymbal // Organizatsiya arkheologicheskikh ekspeditsiy s uchastiem shkolnikov. – Donetsk, 1988. – S. 9-10.

16. Клименко В. Ф. Памятники срубной культуры в Северном Приазовье / В. Ф. Клименко, В. И. Цымбал // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). – Киев, 1991. – С. 120-121 ; Klimenko V. F. Pamyatniki srubnoy kultury v Severnom Priazove / V. F. Klimenko, V. I. Tsymbal // Drevneyshie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomor'ya (V tys. do n.e. – V v. n.e.). – Kiev, 1991. – S. 120-121.

17. Клименко В. Ф. Курганные древности Центрального Донбасса / В. Ф. Клименко, А. Н. Усачук, В. И. Цымбал. – Донецк, 1994. – 127 с. ; Klimenko V. F. Kurgannye drevnosti Tsentralnogo Donbassa / V. F. Klimenko, A. N. Usachuk, V. I. Tsymbal. – Donetsk, 1994. – 127 s.

18. Клименко В. Ф. Курганы юга Донетчины / В. Ф. Клименко. – Енакиево, 1998. – 220 с. ; Klimenko V. F. Kurgany yuga Donetchiny / V. F. Klimenko. – Yenakievo, 1998. – 220 s.

19. Клименко В. Ф. Конструктивные особенности погребальных сооружений срубной культуры Центрального Донбасса / В. Ф. Клименко, В. И. Цымбал // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 21-23 ; Klimenko V. F. Konstruktivnye osobennosti pogrebalnykh sooruzheniy srubnoy kultury Tsentralnogo Donbassa / V. F. Klimenko, V. I. Tsymbal // Arkheologiya i drevnyaya arkhitektura Levoberezhnoy Ukrainy i smezhnykh territoriy. – Donetsk, 2000. – S. 21-23.

20. Клименко В. Ф. Кенотафы срубной культуры Центрального Донбасса / В. Ф. Клименко, В. И. Цымбал // Проблемы археологии и архитектуры: В 2-х т. – Донецк-Макеевка, 2001. – Т. I. – С. 65-70 ; Klimenko V. F. Kenotafy srubnoy kultury Tsentralnogo Donbassa / V. F. Klimenko, V. I. Tsymbal // Problemy arkheologii i arkhitektury: V 2-kh t. – Donetsk-Makeevka, 2001. – Т. I. – S. 65-70.

21. Косиков В. А. Курганная группа у п. Новоамвросиевка на р. Крынка (из раскопок Т.А. Шаповалова) / В. А. Косиков // Донецкий археологический сборник. –

1996. – № 6. – С.63-75 ; Kosikov V. A. Kurgannaya gruppa u p. Novoamvrosievka na r. Krynka (iz raskopok T.A. Shapovalova) / V. A. Kosikov // Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1996. – № 6. – S.63-75.

22. Косиков В. А. Археология в Донецком университете / В.А. Косиков, Р. А. Литвиненко // Археология Восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 1997. - Вып. 10 : Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета. – С. 14-19 ; Kosikov V. A. Arkheologiya v Donetskoy universitete / V. A. Kosikov, R. A. Litvinenko // Arkheologiya Vostochnoevropeyskoy lesostepi. – Voronezh, 1997. - Vyp. 10 : Pyatdesyat polevykh sezonov arkheologov Voronezhskogo universiteta. – S. 14-19.

23. Кульбака В. К. Курган срубной культуры у с. Коминтерново / В. К. Кульбака, В. О. Забавин, С. Г. Небрат // Гілея: науковий вісник. – 2009. – Вип. 29. – С. 136-141 ; Kulbaka V. K. Kurgan srubnoy kultury u s. Kominternovo / V. K. Kulbaka, V. O. Zabavin, S. G. Nebrat // Gileya: naukoviy visnik. - 2009. – Vip. 29. – S. 136-141.

24. Ларенок В. А. Курганы у с. Рясное (Матвеево-Курганский район, Ростовская обл., раскопки 1988 г.) / В. А. Ларенок, П. А. Ларенок // Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции. – Ростов-на-Дону : Гэфест, 1993. – Вып. I. 64 с. ; Larenok V. A. Kurgany u s. Ryasnoe (Matveevo-Kurganskiy rayon, Rostovskaya obl., raskopki 1988 g.) / V. A. Larenok, P. A. Larenok // Materialy i issledovaniya Taganrogskey arkheologicheskoy ekspeditsii. — Rostov-na-Donu : Gefest, 1993. – Vyp. I. 64 s.

25. Литвиненко Р. А. Исследования северной группы курганов у с. Запорожец (Северное Приазовье) / Р. А. Литвиненко, В. А. Посредников, В. К. Гриб // Донецкий археологический сборник. – 1992. – № 2. – С. 94-112 ; Litvinenko R. A. Issledovaniya severnoy grupy kurganov u s. Zaporozhets (Severnoe Priazove) / R. A. Litvinenko, V. A. Posrednikov, V. K. Grib // Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1992. – № 2. – S. 94-112.

26. Литвиненко Р. А. Курганы срубной культуры у с. Терновое / Р. А. Литвиненко, В. А. Косиков // Донецкий археологический сборник. – 1994. – № 5. – С. 114-124 ; Litvinenko R. A. Kurgany srubnoy kultury u s. Ternovoe / R. A. Litvinenko, V. A. Kosikov // Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1994. – № 5. – S. 114-124.

27. Литвиненко Р. А. Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников): дис. ... канд. ист. наук ; спец. 07.00.06 / Литвиненко; Ін-т археол. НАНУ. – Київ, 1994. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 750. – 345 с.

28. Литвиненко Р. О. «Курганна» археологія в житті та студіях Станіслава Никифоровича Братченка (світлої пам'яті видатного вченого) / Р. О. Литвиненко // Донецький археологічний збірник. – 2011. - № 15. – С. 188-200 ; Lytvynenko R. O. «Kurhanna» arkheolohiia v zhytti ta studiiakh Stanislava Nykyforovycha Bratchenka (svitloi pam'iaty vydatnoho vchenoho) / R. O. Lytvynenko // Donetskiy arkheolohichniy zbirnyk. – 2011. - № 15. – S. 188-200.

29. Литвиненко Р. О. Новобудовна археологія в Донбасі: етапи, дослідники, досягнення / Р. О. Литвиненко // Археологія і давня історія України. – 2012. – Вип. 9. – С. 155-159 ; Lytvynenko R. O. Novobudovna arkheolohiia v Donbasi: etapy, doslidnyky, dosiahnennia / R. O. Lytvynenko // Arkheolohiia yi davnia istoriia Ukrainy. – 2012. – Vyp. 9. – S. 155-159.

30. Михайлов Б. Д. Работы Мелитопольского краеведческого музея / Б. Д. Михайлов // Археологические Открытия 1975 года. – Москва : Наука, 1976. – С. 363-364 ; Mikhaylov B. D. Raboty Melitopolskogo kraevedcheskogo muzeya / B. D. Mikhaylov // Arkheologicheskie Otkrytiya 1975 goda. – Moskva : Nauka, 1976. – S. 363-364.

31. Михайлов Б. Д. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная / Б. Д. Михайлов // Древности Степного Причерноморья и Крыма., 1990. – Вып. I. -

С. 107-116 ; Mikhaylov V. D. Kurgany epokhi bronzy v basseynе reki Molochnaya / V. D. Mikhaylov // Drevnosti Stepnogo Prichernomorya i Kryma. – 1990. – Выр. I. – S. 107-116.

32. Михайлов Б. Д. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная / Б. Д. Михайлов // Каменная Могила и ее окрестности. – Запорожье : Дикое поле, 2008. – С. 197-205 ; Mikhaylov V. D. Kurgany epokhi bronzy v basseynе reki Molochnaya / V. D. Mikhaylov // Kamennaya Mogila i ee okrestnosti. – Zaporozhe : Dikoe pole, 2008. – S. 197-205.

33. Моруженко А. А. Исследования кургана у с. Птичь в бассейне р. Волчья / А. А. Моруженко, А. В. Евглевский // Донецкий археологический сборник. – 1993. – № 3. – С. 109-126 ; Moruzhenko A. A. Issledovaniya kurgana u s. Ptiche v basseynе r. Volchya / A. A. Moruzhenko, A. V. Yevglevskiy // Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1993. – № 3. – S. 109-126.

34. Моруженко А. А. Могильник эпохи бронзы у с. Зрубное на р. Миус / А. А. Моруженко, Р. А. Литвиненко // Донецкий археологический сборник. – 1993. – № 3. – С. 72-93 ; Moruzhenko A. A. Mogilnik epokhi bronzy u s. Zrubnoe na r. Mius / A. A. Moruzhenko, R. A. Litvinenko // Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1993. – № 3. – S. 72-93

35. Небрат С. Г. Археологічна експедиція МДУ: історія і сучасність / С. Г. Небрат // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. – 2012. – Вип. 4-5. – С. 102-111 ; Nebrat S. H. Arkheolohichna ekspedytsiia MDU: istoriia i suchasnist / S. H. Nebrat // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriia : Istoriiia. Politolohiia. – 2012. – Выр. 4-5. – S. 102-111.

36. Отрощенко В. В. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области / В. В. Отрощенко, Ю. В. Болтрик // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – Киев : Наук. думка, 1982. – С. 38-46 ; Otroshchenko V. V. Kulturno-khronologicheskoe i territorialnoe raspredelenie mogilnikov Dnepro-Molochanskoy stepnoy oblasti / V. V. Otroshchenko, Yu. V. Boltrik // Materialy po khronologii arkheologicheskikh pamyatnikov Ukrainy. – Kiev : Nauk. dumka, 1982. – S. 38-46.

37. Отрощенко В.В. Памятники Донбасса в системе срубной культурно-исторической общности / В. В. Отрощенко // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1989. – С. 33-35 ; Otroshchenko V. V. Pamyatniki Donbassa v sisteme srubnoy kulturno-istoricheskoy obshchnosti / V. V. Otroshchenko // Problemy okhrany i issledovaniya pamyatnikov arkheologii v Donbasse. – Donetsk, 1989. – S. 33-35.

38. Плешивенко А. Г. Могильник кургана «Бабакова Могила» из Северного Приазовья / А. Г. Плешивенко // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – 1993. – № 4. – С. 128-156 ; Pleshivenko A. G. Mogilnik kurgana «Babakova Mogila» iz Severnogo Priazovya / A. G. Pleshivenko // Drevnosti Stepnogo Prichernomorya i Kryma. – 1993. – № 4. – S. 128-156.

39. Плешивенко А. Г. Курганный могильник у с. Конские раздоры / А. Г. Плешивенко // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – 1995. - № 5. – С. 143-159 ; Pleshivenko A. G. Kurgannyu mogilnik u s. Konskie razdory / A. G. Pleshivenko // Drevnosti Stepnogo Prichernomorya i Kryma. - 1995. - № 5. – S. 143-159.

40. Посредников В. А. К вопросу об обряде кремации у срубных племен Донбасса / В. А. Посредников, Д. П. Кравец // Донецкий археологический сборник. – 1992. – № 1. – С. 47-56 ; Posrednikov V. A. K voprosu ob obryade krematsii u srubnykh plemen Donbassa / V. A. Posrednikov, D. P. Kravets // Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1992. – № 1. – S. 47-56.

41. Посредников В. А. Курган срубного времени у с. Заможное на Донетчине (к относительной хронологии типов погребальных сооружений) / В. А. Посредников Донецкий археологический сборник. – 1992. – № 2. – С. 84-93 ; Posrednikov V. A. Kurgan srubnogo vremeni u s. Zamozhnoe na Donetchine (k otносителной khronologii tipov pogrebalnykh sooruzheniy) / V. A. Posrednikov Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1992. – № 2. – S. 84-93.

42. Посредников В. А. Курганный могильник «Зирка» / В. А. Посредников // Донецкий археологический сборник. – 1993. – № 3. – С. 61-71 ; Posrednikov V. A. Kurgannyy mogilnik «Zirka» / V. A. Posrednikov // Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1993. – № 3. – S. 61-71.

43. Посредников В. А. Материалы курганов у с. Огородное (Северное Приазовье) / В. А. Посредников, Н. П. Зарайская // Донецкий археологический сборник. – 1993. – № 4. – С. 82-178 ; Posrednikov V. A. Materialy kurganov u s. Ogorodnoe (Severnoe Priazove) / V. A. Posrednikov, N. P. Zarayskaya // Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1993. – № 4. – S. 82-178.

44. Посредников В. А. Из дневников раскопок курганов у с. Великое Орехово (Донецкий кряж, срубное и позднеполовецкое время) / В. А. Посредников, Д. П. Кравец, Н. И. Ткачев // Донецкий археологический сборник. – 1994. – № 5. – С. 141-168 ; Posrednikov V. A. Iz dnevnikov raskopok kurganov u s. Velikoe Orekhovo (Donetskiy kryazh, srubnoe i pozdnepolovetskoe vremya) / V. A. Posrednikov, D. P. Kravets, N. I. Tkachev // Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1994. – № 5. – S. 141-168.

45. Посредников В. А. Материалы кургана 2 курганной группы у с. Заможное (Северное Приазовье, срубное время) / В. А. Посредников // Донецкий археологический сборник. – 1998. – № 8. – С. 30-40 ; Posrednikov V. A. Materialy kurgana 2 kurgannoy gruppy u s. Zamozhnoe (Severnoe Priazove, srubnoe vremya) / V. A. Posrednikov // Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1998. – № 8. – S. 30-40.

46. Привалова О. Я. Грунтовые могильники срубной культуры на Донетчине / О. Я. Привалова // Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в Центральном Донбассе. – Перевальск, 1988. – С. 24-26 ; Privalova O. Ya. Gruntovye mogilniki srubnoy kultury na Donetchine / O. Ya. Privalova // Aktualnye problemy okhrany i issledovaniy arkheologicheskikh pamyatnikov v Tsentralnom Donbasse. – Perevalsk, 1988. – S. 24-26.

47. Привалова О. Я. Срубные погребения Николаевского могильника в бассейне Кальмиуса / О. Я. Привалова // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 8-97 ; Privalova O. Ya. Srubnye pogrebeniya Nikolaevskogo mogilnika v basseyne Kalmiusa / O. Ya. Privalova // Drevnosti Severo-Vostochnogo Priazovya. – Donetsk, 1999. – S. 8-97.

48. Привалова О. Я. Раннесрубный могильник Малый Кут в Северном Приазовье / О. Я. Привалова // Археологический альманах. – 2001. – № 10. – С. 145-154 ; Privalova O. Ya. Rannesrubnyy mogilnik Malyy Kut v Severnom Priazove / O. Ya. Privalova // Arkheologicheskiy almanakh. – 2001. – № 10. – S. 145-154.

49. Привалова О. Я. Курганы бассейна Мокрой Волновахи (Северо-Восточное Приазовье) / О. Я. Привалова // Археологический альманах. – 2004. – № 14. – С. 153-177 ; Privalova O. Ya. Kurgany basseyna Mokroy Volnovakhi (Severo-Vostochnoe Priazove) / O. Ya. Privalova // Arkheologicheskiy almanakh. – 2004. – № 14. – S. 153-177.

50. Салий Н. Г. Могильники срубной культуры в междуречье Днепра и Молочной (по материалам Запорожской экспедиции) / Н. Г. Салий // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – Киев : Наукова думка, 1987. – С. 82-94; Saliy N. G. Mogilniki srubnoy kultury v mezhdureche Dnepra i Molochnoy (po materialam Zaporozhskoy ekspeditsii) /

N. G. Saliy // *Drevneyshie skotovody stepy yuga Ukrainy*. – Kiev : Naukova dumka, 1987. – S. 82-94.

51. Список памятников археологии Украины. Донецкая область / сост. О. Я. Привалова, А. И. Привалов. – Киев : УООП, 1988. – 110 с. ; Spisok pamyatnikov arkheologii Ukrainy. Donetskaaya oblast / sost. O. Ya. Privalova, A. I. Privalov. – Kiev : UOOP, 1988. – 110 s.

52. Телегін Д. Я. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів / Д. Я. Телегін, С. Н. Братченко // *Археологія*. – 1974. – Вип.13. – С. 105-109 ; Teliehin D. Ya. Rozkopky kurhaniv epokhy bronzy za dopomohoiu mekhanizmiv / D. Ya. Teliehin, S. N. Bratchenko // *Arkheolohiia*. – 1974. – Vyp.13. – S. 105-109.

53. Цимиданов В. В. Классификация погребений с insigniyami vlasti sрубной общности / В. В. Цимиданов, А. В. Евглевский // *Археологический альманах*. – 1993. – № 2. – С. 99-112 ; Tsimidanov V. V. Klassifikatsiya pogrebeniy s insigniyami vlasti sрубnoy obshchnosti / V. V. Tsimidanov, A. V. Yevglevskiy // *Arkheologicheskiy almanakh*. – 1993. – № 2. – С. 99-112.

54. Швецов М. Л. Курганы у с. Самойлово (басейн Грузского Еланчика, Северо-Восточное Приазовье) / М. Л. Швецов // *Археологический альманах*. – 2004. – № 14. – С. 233-259 ; Shvetsov M. L. Kurgany u s. Samoylovo (baseyn Gruzskogo Yelanchika, Severo-Vostochnoe Priazove) / M. L. Shvetsov // *Arkheologicheskiy almanakh*. – 2004. – № 14. – С. 233-259.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2016 р.

V. Zabavin

ANTIQUITIES OF TIMBER-GRAVE CULTURE OF NORTHERN AZOV IN SAVING RESEARCHES (THE 1970s – THE BEGINNING OF THE 1990s)

The article is concerned with the history of archaeological researches hold on the territory of Eastern Ukraine. The review of the antiquities of the Bronze Age Timber-Grave culture of Northern Azov area, which had been obtained during the research of the burial mounds carried out by archeological new-buildings expeditions in the south of the Black Sea region, are presented here. The epoch of new-buildings in archeology of Eastern Ukraine is covers the 1970s – the beginning of the 1990s. The article highlights the sources obtained in the course of twenty years during the time of excavations of Antiquities of Timber-Grave culture of Northern Azov are highlighted in the article.

Main milestones of this process were carried out by large academic and high-school expeditions. This period is marked by large-scale national researches. During the new-buildings excavations the enormous fund of sources was accumulated, a number of highly qualified professional archaeologists were trained as well as the basis and conditions to research various trends of archeology and prehistory was formed.

According to our calculations, during the specified period on the territory of Northern Azov new-buildings expeditions investigated more than 400 burial mounds and about 1230 graves of Timber-Grave culture of Late Bronze Age. As well some peculiarities of ritual-inventory complex and issues of cultural and chronological periods of burial monuments are examined.

Thus, new-buildings archeology is a qualitatively new stage in the study of antiquities of Timber-Grave culture of steppes, situated in Left-Bank Ukraine in general and Northern Azov are in particular. It can be characterized by a sharp increase of the sources among which are the materials of burial mounds researched in the course of work in the areas of irrigation as well as followed by comprehension and comprehensive study.

Key words: *the Timber-Grave culture, Bronze Age, North Azov sea region, mortuary archeological monuments.*